

Qadimgi Diniy Tasavvurlarning Moddiy Madaniyatda Ko‘Rinishi

Raxmonqulova Ma’suma

Termiz davlat universiteti magistranti

Ajdodlarimiz mehnat tufayli hayvont olamidan ajrab, odam sifatida shakllanish davrining so‘nggi bosqichlarini o‘tayotgan kezlarda (qadimgi tosh davrining muste bosqichi), yashash uchun kurash og‘irliklari, tabiat kuchlari oldida ojizligini seza boshlaydilar. Shuning uchun o‘zlarining yashash mintaqalarida tirikchilik manbai bo‘lgan turli xil tabiat ne‘matlariga topina boshlaydi, ular tufayli yashashda davom etayotganligi haqidagi ilk tasavvurida ularni ilohiylashtira boshlaydilar. O‘sha davrlarda tabiatning ularga tortiq etgan mo‘jizasi turli hayvonlar va yovvoyi o‘simliklar bo‘lgan. Shu boisdan bo‘lsa kerak, odamzod ilk diniy qarashlarida hayvonlar va daraxtlarga e‘tiqod qilish kelib chiqadi. Bu totemizm nomi bilan fanda o‘z o‘rnini topgan.

Zamonlar o‘tishi bilan ilk ajdodlarimiz rostmana odam, aqlli, ongli odam (fan tilida Xomo sapiens-sapiens, diniy qarashlarda Odam Ato va Momo Havo) bo‘lib shakllandi. Kishilik tarixida odamzodni jamoa bo‘lib yashash, ya‘ni urug‘chilik davri boshlanadi. Dastlab, urug‘ni onalar boshqarib, ular urug‘ning davomiyligini ta‘minlovchi ilohiy kuch va qudrat, odamzodga jon ato etuvchi iloh sifatida tasavvur qilina boshlandi. Bu qadimgi tosh davrining yuqori paleolit bosqichida yuz beradi. Shunday qilib, ajdodlar kultiga sig‘inish, onalarni ilohiylashtirish fan tilida animizm, fetishizm, ajdodlar kultiga sig‘inish, deb atalgan diniy qarashlarni paydo bo‘lishiga olib keladi.

Bu ibtidoiy diniy qarashlar arxeologik ob‘ektlarda, ajdodlarimizdan qolgan dafn marosimlarida yaxshi kuzatiladi. Ular arxeologik ob‘ektlarda ramziy ma‘noda qoya toshlarga, hayvon suyaklariga chizilgan turli xil shakllar, haykalcha qiyofasidagi ramziy ilohlar ko‘rinishida uchraydi.

Ibtidoiy jamiyat tarixini davrlashtirishda mezolit (o‘rta tosh davri), neolit (yangi tosh davri) va eneolit (mis-tosh davri) bosqichlarida odamlarning diniy tasavvurlar haqidagi qarashlari kengayadi. Bular urug‘ jamoalarining kichik-kichik jamoaviy tarmoqlarga, jamoaviy guruhlariga bo‘linishi bilan bog‘liq jarayonlar bo‘lib, bu jarayonlar davomida har bir jamoa guruhining o‘ziga xos xarakteri va fazilatlarini shakllanib borgan. Har bir jamoaviy guruh ma‘lum bir hayvonni o‘zlarini totemi sifatida ulug‘lashadilar. Bunday totemistik diniy tasavvurlar fanda zoolatrik totemlar, ya‘ni o‘zbekona iborada urug‘ jamoasining “laqabi”(totemiy belgisi) sifatida hayotiy an‘anaga aylangan. Muayyan urug‘ga tegishli har bir erkak nomiga urug‘ning totemi qo‘shib aytilgan.

Bunday kultlar dinning norasmiy, markazlashmagan ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, tarixiy shakl-shamoyiliga ko‘ra, oilaviy yoki urug‘ kultlari va qabila kultlaridan iborat bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Ular eneolit va bronza davriga tegishli tosh mo‘nchoqlar va tumorlarda, oilaviy, jamoaviy muhrlarda o‘z aksini topgan va bizgacha yetib kelgan. Bunday diniy qarashlarning ayrim ko‘rinishlari xalq orasida hozirgacha saqlanib qolgan. Masalan, yosh bolaning qo‘liga, bosh kiyimiga ko‘zmunchoq, kiyimlariga tumor taqib qo‘yiladi-ki, bular bolani turli xil ziyondan, nazardan asraydi, deyiladi.

Ibtidoiy diniy qarashlarning ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladigan ajdodlar ruhiga sig‘inish alohida diniy qarash sifatida, fanda o‘z isbotini topgan. U tarixiy taraqqiyotning ilk patriarxal urug‘chilik bosqichiga xos¹dir. “Olamdan o‘tgan ota-bobolar va urug‘ boshliqlarining ruhi

---

¹ Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Т.ф.д. дис. автореф. – Самарқанд, 2009. – С. 25.

avlodlarni balo-qazolardan asraydi”, degan tushuncha, ushbu diniy qarashning mazmunini tashkil etgan. “Ruh doimo tirik, u odamzodni qo‘llab-quvvatlaydi va to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi”, degan tushuncha ushbu ibodat turining asosi hisoblangan².

Jarqo‘tonda ajdodlar ruhiga ibodat qilish kabi diniy tasavvurlarning mavjudligi 2002 yilda O‘zbek-Olmon Baqtriya ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan izlanishlar natijasida ham isbotlandi. Jarqo‘ton yodgorligida olib borgan izlanishlari natijasida, Ark hududidan patriarxal oilaga tegishli uy to‘liq ochib o‘rganildi. O‘rganilgan uy 9 ta xonadan iborat bo‘lib, ikki tomonida shag‘al tosh to‘shalgan yo‘lak joylashgan. Ushbu uyning devori, pollari va tosh yo‘laklar tagidan Jarqo‘ton davriga oid 7 ta qabr ochib o‘rganildi. Tosh yo‘lakning yonida alohida qurilgan xona bo‘lib, xona ichida, uning markaziy qismida supa joylashgan. Tadqiqotchilar bu xona patriarxal oilaning ibodat qiladigan xonasi bo‘lgan, deydilar. Ushbu xonadan erkak kishining bosh va bo‘yin qismidan iborat bo‘lgan haykali va xomilador ayolning qorin qismi, dumaloq shakldagi embrion ifodalangan loydan yasalgan massa topilgan³.

Erkak kishining bosh qismi haykali juda yaxshi saqlangan bo‘lib, uning soch-saqollari qora rangda tasvirlangan. Yuz yanoqlari, burni, bo‘yni qizil rangda bo‘lib, burni qirra burun, og‘zi ochiq holatda, quloqlari shalpang quloq tarzda ifodalangan. Ko‘zlari esa yumilgan holatda tasvirlangan bo‘lib, bu o‘lgan odamning haykali bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi haykal ayol kishiga tegishli bo‘lib, uning qorni dumaloq, xomilasiga ishora qilish uchun qorin qismi bo‘rttirib ishlangan. Saqlanib qolgan ikki qo‘li esa, qorni ustiga qo‘yilgan holatda, qo‘llari bilan qorni o‘rtasida ikkita ilonning harakatlanib borayotganligi ifodalangan. Qorin va qo‘llarining har-har joyi qizil bo‘yoq bilan bo‘yalgan. Qorin qismida 2 ta embrion ko‘rinishidagi loy massasi ham mavjud. Xomilador ayol haykalining ayrim joylari qizil rangga bo‘yalishi va ilon tasvirining tushirilishi narigi dunyoga ishora hisoblanadi. Ma‘lumki, mifologiyada qizil rang qonni, ilon esa yer osti ilohiyotidan dalolat beradi. Bu ikki haykalda ya‘ni o‘lgan odamning haykali va ajdodlar ruhining xomilador ayolni, u dunyoga keltirishi kutilayotgan chaqaloqlarni balo-qazolardan saqlanishi, ya‘ni ajdodlar ruhiga sig‘inishning arxeologik jihatdan moddiy madaniyatda kuzatilishi⁴, deyish mumkin.

Sopollitepa madaniyatida olovga sig‘inish ham asosiy o‘rinda turgan bo‘lib, olovning bir ko‘rinishi sifatida altarni aytib o‘tish joiz. Sopolli madaniyati yodgorliklarida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida jami 12 ta altar topilgan bo‘lib, ular tuzilishiga ko‘ra, ikki turga ajratiladi. Bular – doira shaklidagi altarlar va kvadrat shakldagi altarlardir.

Doira shaklidagi altarlar ilk marotaba O‘rta Osiyo hududida eneolit va bronza davrlaridan boshlab keng miqyosda tarqalishi kuzatiladi⁵. Doira shaklidagi altarlar Sarazm madaniyatining eneolit davriga tegishli qurilish qatlamida⁶, Janubiy Turkmanistonning eneolit davri yodgorligi hisoblangan Geoksyur 1, 7 yodgorligida⁷, Janubiy Tojikiston hududidagi so‘nggi bronza davriga oid ilk Tulxor qabristonida⁸ uchrashi kuzatiladi.

Ikkinchi turdagi altarlar to‘rtburchak tarzda bo‘lib, ular keng hududda tarqalmagan. Bunday altarlar Jarqo‘ton yodgorligida ikkita topilganligi ham uning keng miqyosni egallamagligidan dalolat beradi.

Janubiy Tojikiston hududida ko‘p yillar izlanishlar olib borgan A.M.Mandelstam bronza davriga

² Токаров С.А. Ранние формы религии. –М., Наука, 1990. – С. 255.

³ Шайдуллаев Ш.Б., Дитрих Хуфф, Рахимов К. «Жарқўтон - 2002» // Археологические исследования в Узбекистане 2002 год. – С. 202-204.

⁴ Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон худудиди давлатчиликнинг пайдо бўлиши // ...т.ф.д. дис... Автореф. – Самарқанд, 2009. – С. 25.

⁵ Рахимов К.А. Сополли маданияти ёдгорликлариди олов билан боғлиқ қурилмалар ва ошхона идишлари типологияси // т.ф.н. дис... – Самарқанд, 2011. – Б. 108.

⁶ Исаков А. Саразм – новый раннеземледельческий памятник Средней Азии // СА, – №6, 1986. – С. 152-167.

⁷ Сарианиди В.А. Памятники позднего энеолита юго-восточной Туркмении // Археология СССР. САИ. Б. 3-8. Част 4. М., 1965, – С. 87-89.

⁸ Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в южном Таджикистане ... – С. 8-60, 125-129.

oid ilk Tulxor qabristonidagi erkak kishi dafn etilgan bir qabrdan to'rtburchak shakldagi altarni topgan bo'lsa, ayol kishiga tegishli bir qabrdan aylana, ya'ni doira shaklidagi altarni uchratadi⁹. Odatda doira shakli bu ona yer va quyoshning ramziy ma'nodagi ko'rinishini ifodalasa, to'rtburchak shakli o'sha davr nuqtai-nazaridan qaraganda tabiatning to'rt muqaddas unsuri – quyosh - yer yuziga issiqlik energiya yetkazchi, uning yerdagi parchasi sifatida olov, yer – unumdor tuproq, musaffo havo, suv – obi hayotning bir e'tiqod predmetida mujassamlashganligi bo'lishi mumkin. Agar bu masalaga falsafiy nuqtai-nazardan yondashilsa, ayol kishi qabridan dumaloq shakldagi altarning topilishi Ona yer va energiya, issiqlik, ilqlik taftini ulashuvchi quyoshga yaqin qiyoslab e'zozlangan, erkaklar esa yerning, toza havoning, suvning muqaddasligini, sofligini saqlovchi, qo'riqchisi sifatida qaralgan bo'lishi mumkin.

Keyingi yillarda Sopolli madaniyatida olib borilgan tadqiqot ishlari, altarlari va ikki kameralli o'choqlarni joylashishiga qarab, Sopolli madaniyatining ilk bosqichlarida ular oilaviy olovga sig'inish o'chog'i bo'lganligi e'tirof etilmoqda. Shu kabi e'tiqodning ko'z ilg'amas ko'rinishlari Ko'zali va Mo'lali bosqichlarida markazlashgan ibodatxona paydo bo'lishi bilan ham butunlay yo'q bo'lib ketmagan. Ibodatxonada odamlar jamoa bo'lib olovga sig'inish va shu bilan bog'liq ko'pchilik tomonidan bajariladigan turli diniy udumlar, marosimlarni bajarganlar. Shu bilan birga har bir patriarxal oilada ham o'zlarining maxsus oilaviy sig'inish altarlari ham mavjud bo'lgan¹⁰.

Jarqo'ton yodgorligi shahristonining 6-tepaligida 2 ta to'g'rito'rtburchak shaklidagi kul saqlanadigan o'ralar borligi aniqlandi¹¹. Ulardan birining chuqurligi 2 metr bo'lib, qurilmaning ichki qismi devorlari kul bilan qoplangan. Yana shunday kul saqlanadigan o'ra Jarqo'ton ibodatxonasidagi xonalarning birida ham borligi aniqlangan. Bu o'ra tuzilishiga ko'ra, cho'zinchoq shaklda bo'lib, chuqurligi 70 sm ni tashkil etadi. Tadqiqotchilar bu o'ralarni muqaddas olovda yongandan keyingi cho'g'larni ertalabgacha o'chirmasdan saqlash uchun mo'ljallangan maxsus joy bo'lganligini aytib o'tganlar¹². Cho'g' ham olovning bir qismi bo'lganligi sababli, bu bilan olovning manguligini, o'chmasligini ta'minlagan bo'lishi mumkin. O'ralarning usti havo kirmaydigan darajada yopilgan va cho'g' ertalabgacha o'chmasdan saqlangan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Аскарлов А., Ширинов Т Древнебактрийский храм огня // – Т., 1989;
2. Ширинов Т. Алтари огня из храма Джаркутан – памятника эпохи развитой бронзы // ИМКУ, – Вып. 23. – Ташкент, Фан. 1990. – С. 70-78.
3. Бойс М. Зороастрийцы: верования и обычаи. –М., 1987. – С.10
4. Эсанов М. “Авесто” жамиятининг археологик материалларда акс этиши (Қадимги Бактрия ва Марғиёнанинг бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Т.ф.н. дис... –Т., 2007. – Б. 87.
5. Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши // ...т.ф.д. дис... – Самарқанд, 2009. – Б. 131. Раҳимов К.А. Сополли маданияти ёдгорликларида олов ... // т.ф.н. дис... – Самарқанд, 2011. – Б. 111.
6. Раҳимов К.А. Сополли маданияти ёдгорликларида олов ... // т.ф.н. дис... – Самарқанд, 2011. – Б. 131.

⁹ Ўша асар. – С. 8-46.

¹⁰ Раҳимов К.А. Сополли маданияти ёдгорликларида олов ... // т.ф.н. дис... – Самарқанд, 2011. – Б. 111.

¹¹ Раҳимов К.А. Сополли маданияти ёдгорликларида олов ... // т.ф.н. дис... – Самарқанд, 2011. – Б. 131.

¹² Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. О некоторых группах культовой керамики Джаркутана // ИМКУ. – Ташкент, Фан. 1991. Вып. 25. – С. 44-46.